

מירי שפר-מוסנזון

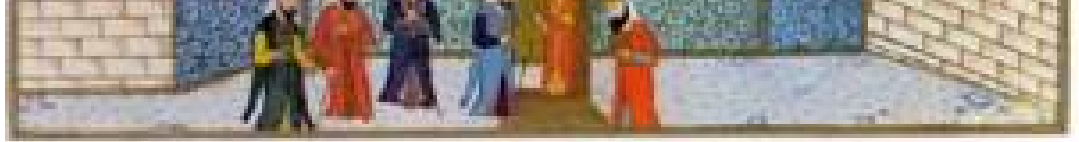
בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת
תל אביב

מאמר זה עבר שיפוט עמיתים

ציטוט מומלץ

שפר-מוסנזון מ. 2020. "אללה לא
יצר מחלה מבלי לאתר לה גם מרפא"
– חושבים על מגפות במזרח התיכון
הטרנס-מודרני. *אקולוגיה וסביבה*
11(1).

החצר הפומבית בארמון טופקאפי, הארמון האימפריאלי של העות'מאנים באיסטנבול, ובה בית חולים למשרתי הארמון. בחזית בית החולים יושב הסריס השחור שמנהל את בית החולים, ולצידו עגלה ששימשה להבאת החולים מהחדרים הפנימיים בארמון לבית החולים

"אללה לא יצר מחלה מבלי לאתר לה גם מרפא" – חושבים על מגפות במזרח התיכון הטרומ-מודרני

1 ביוני, 2020

גיליון אביב 2020 / כרך 11(1) / קורונה וסביבה

[סקירות](#)

תקציר

לאורך מרבית ההיסטוריה האנושית, מגפות היו תופעה שכיחה, מהלך טבעי של החיים. באיזה אופן חושב אדם על מגפה כאשר היא חוויה שגרתית, והשאלה אינה האם תפרוץ מגפה אלא רק מתי ובאיזו עוצמה?

במאמר זה נתחקה אחר אופני החשיבה על מגפות במזרח התיכון האסלאמי, מימי הביניים ועד המהפכה המיקרוביולוגית בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. במאמר מוצגות דרכי המשגה שונות, תוך השוואה בין קהילות מוסלמיות ללא-מוסלמיות במזרח התיכון ובין המזרח התיכון לאירופה ממספר היבטים: דת, הלכה ומוסר; מדע ורפואה; מנהל ומשילות; חברה.

הדיון מוביל לשלוש מסקנות. האחת – תפיסה מקובלת, שמייחסת לתושבי המזרח התיכון הטרומ-מודרני השלמה ושנאות ביחס למגפות, אינה נכונה היסטורית. הרפואה המודרנית שינתה את הידע הרפואי באופן יסודי, אך זהו תהליך של שינוי דבר קיים, מאחר שהיו קיימים במזרח התיכון הטרומ-מודרני ידע רפואי ומנהל רפואי. המסקנה השנייה היא שיש דמיון רב באופן ההתמודדות של קהילות דתיות שונות עם מגפות, אם כי לאף אחת מהן לא היו ידע מיוחד או פרקטיקה יעילה במיוחד. גם מסקנה זו מנוגדת לטענה מקובלת, שלפיה היו קיימים הבדלים משמעותיים בין אירופה למזרח התיכון בהתמודדות עם מגפות, וכי הדת היא הגורם להבדלים. המסקנה השלישית היא שהתובנה בעקבות התפרצות הקורונה – מענה יעיל למגפה מחייב חשיבה עליה כתופעה רב-שכבתית ולא רק כעניין רפואי – היא למעשה מסגרת החשיבה הבסיסית במזרח התיכון הטרומ-מודרני.

מבוא

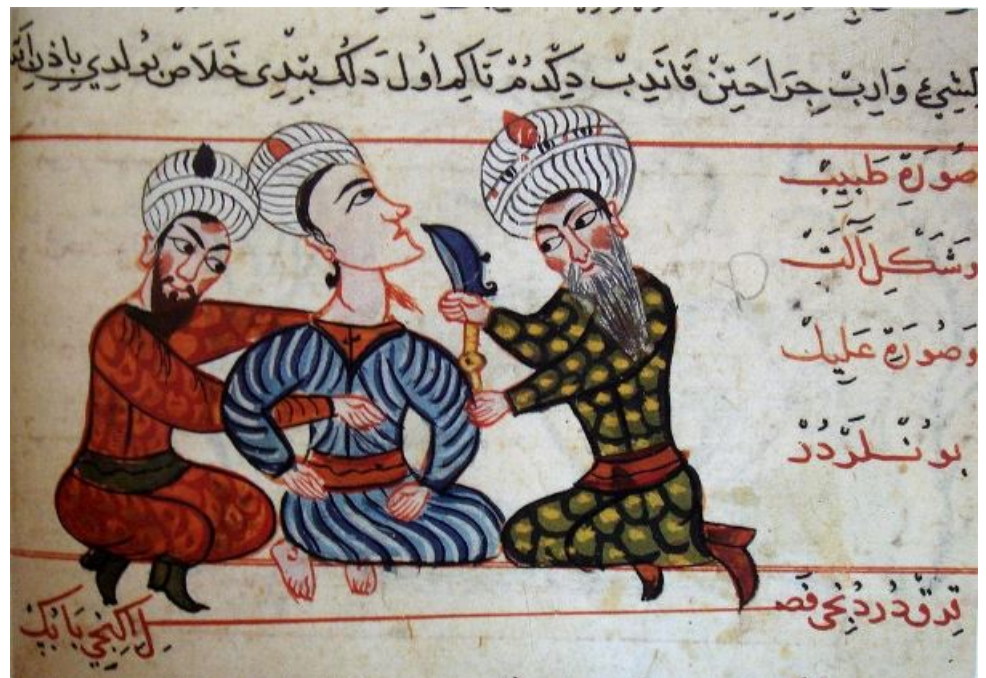
"[בחלב שבסוריה] ישנה תאנה שאפילו גלן ורופאים אחרים כתבו עליה בספריהם. [עונת הקטיפ של] התאנה היא כשהשמש עוברת במזל אריה. [...] בזמן הקטיפ, צבע התאנה אדמדם והיא שמנונית. צורתה יפה וריחה כריח אדמה. [...] [כתרופה] לתאנה שני מצבים: קר ויבש. היא מועילה מאוד נגד חום ובזמן מגפה היא מרחיקה חום וחולי. [...] יש גם מי שמכין מהתאנה הזו ספלים ששותים מהם מים בחודשי הקיץ החמים כדי להתקרר. בימים של מגפה המים נותנים מרפא"^[6].

איור מכתב יד עות'מאני מהמאה ה-16 שמתעד את מצפה הכוכבים של תקיאדין

דברי שבח אלה על התאנים הסוריות נכתבו בידי ההיסטוריון והפקיד העות'מאני מוסטפא נעימא בן המאה ה-17 בכרוניקה שכתב על המתרחש באימפריה בין השנים 1591–1660. כאשר המציאות היא שמצפים לבואה של מגפה, ואין כלל שאלה אם תפרוץ מגפה אלא רק מתי תתרחש התפרצות, יש דיון תדיר במגפות. הדיון הותר אחריו שפע של עדויות היסטוריות במגוון רב מאוד של מקורות: משפטיים, דתיים, רפואיים ומנהליים.

במאמר מנותחים אופן החשיבה על מגפות במרחב התיכון המוסלמי הטרומ-מודרני וההסברים שניתנו לקיומן. קיום עמדות ודעות שונות לגבי מגפות מנוגדת לציפייה שלנו מרפואה מודרנית. התפיסה כיום היא שמדע מודרני מצייד אותנו בתובנות אמפיריות לגבי המציאות, ושהן אובייקטיביות ואוניברסליות. אפידמיולוגים מציידים אותנו בהגדרה הבאה: מגפה (אפידמיה) היא מחלה המתרחשת בבירור בשכיחות גבוהה יותר מהמהלך השכיח בקבוצה, באזור ובתקופה מוגדרים; ההתפשטות המרחבית יכולה להיות מוגבלת לאזור מצומצם או לחצות גבולות של מדינות ואפילו יבשות (זו תהיה פנדמיה) ^[8] (עוד בנושא [הגדרת פנדמיה – ראו אצל מנפרד גרין בגיליון זה](#)). הגדרה זו מתבססת על השוואה, בין מציאות שנתפסת כנורמה לבין ממצאים חריגים, וגם מביאה בחשבון שונות לגבי מהות אותה "נורמה". ההגדרות הרפואיות המודרניות משלבות הערכה, ואינן יכולות להסתפק בממדים כמותיים "אובייקטיביים"-לכאורה. נקודת המבט ההיסטורית מסייעת לנו בהערכה של משמעויות המגפה: הרלוונטיות של ההמלצות הרפואיות הקונקרטיות של התקופה הטרומ-מודרנית כבר מזמן עברה מן העולם, אך פריסת המניפה של התייחסויות למגפות רלוונטיות ביותר.

איור מכתב יד עות'מאני מהמאה ה-15 על פרוצדורות ניתוחיות

מגפות נידונו במזרח התיכון הטרנס-מודרני בארבע דרכי המשגה שונות: מגפה כסוגיה תאולוגית-הלכתית-מוסרית, מגפה כשאלה מדעית-רפואית, מגפה כאתגר למדינה ולמנהל ומגפה כבעיה חברתית. החלוקה לארבע מסגרות לדיון נועדה לשרת אותנו, בני העת המודרנית, שמבקשים להבין את אופן החשיבה של האנשים מבעד למראת הזמן. הואיל וזו חלוקה שיצרנו לצרכינו, היא לא תמיד משקפת נכונה את המציאות ההיסטורית. הטיפולוגיה הברורה למסגרות שיח שונות היא שלנו יותר מאשר של מחוללי השיח. היו מסגרות דיון נפרדות, אך הן השתרגו זו בזו בדרכים רבות: המסגרות חלקו רעיונות דומים; במסגרות שונות היו טיעונים דומים; לעיתים אנשים השתתפו במספר מעגלי שיח שונים; דמויות אחרות השתתפו במסגרות השיח השונות אך הן חלקו רקע והכשרה דומים.

הטיפולוגיה של מגפה כאירוע תאולוגי-דתי-מוסרי, מדעי-רפואי, פוליטי-מנהלי וחברתי מתבססת במידה רבה על דיונים מלומדים. המונח "מלומד" מובא כאן באופן רחב, ומתייחס לכתיבה על מגפות, תהא מסגרת ההתייחסות אשר תהא. בתקופה הטרנס-מודרנית כתיבה הייתה נחלתן של קבוצות מסוימות, שהיו מיעוט מסך אוכלוסיית המזרח התיכון. בכל אופן, מדובר במספר לא מבוטל של אנשים מקבוצות חברתיות שונות, מהמעמד הבינוני העירוני ומעלה [5, 7, 10].

לצד הדיון המלומד בכתב התקיים שיח פופולרי לגבי מגפות. בדיון זה השתתפו לא רק הדיוטות אלא גם מעגלים של יודעי קרוא וכתוב. לצד הדיון התאורטי, בין אם מלומד או מגלם ידע עממי, התקיים גם רובד של יישום במציאות החיים. בין שני הממדים, הדיון העקרוני ומציאות החיים, התקיים דו-שיח שכלל מגוון של צורות התייחסות: תגובה, ויכוח, הסכמה, חיקוי, התעלמות, ביטול וזלזול, שינוי ועיוות ועוד.

החלוקה לארבע מסגרות שיח היא עיוות מסוים של ההיסטוריה, ועדיין יש בה כדי לשקף מציאות היסטורית בת הזמן. היו צורות חשיבה שונות לגבי מגפות; ההמשגה של מגפות הייתה שונה; הטענות לסמכות לדבר על מגפות היו אחרות; אנשים בחרו להתייחס למגפות מתוך סוגות שונות של כתיבה או דווקא בהתייחסות שבעל פה או על דרך המעשה, ולהעלות טיעונים מעולם תוכן מסוים.

איור מכתב יד צרפתי-בלגי מאמצע המאה ה-14 שמציג את נשות העיר מביאות לקבורה את המתים במגפת הדבר

מגפה כבעיה תאולוגית-הלכתית-מוסרית

האל המונותאיסטי בורא ויוצר, ודבר אינו מתרחש בעולמו ללא כוונתו. גם מגפות נתפסו כתוצר של כוונה אלוהית, אך לפי אמרה ידועה שמיוחסת למוחמד (ח'דית), אללה לא יצר מחלה מבלי לאתר לה גם מרפא (תפיסה תאולוגית אסלאמית יסודית היא שאללה הוא "המרפא").

היות שהמגפה והתרופה לה הן יצירה אלוהית, המגפה נתפסה כמסר אלוהי לעולם הזה. עמדה כזו נמצאה בשלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות. הפרשנות שראתה במגפה עונש הייתה נפוצה במיוחד, ובכך דמה הדיון המוסלמי לדיון בקרב יהודים ונוצרים. העונש היה על חטאה של הקהילה (ולא של הפרט) בשל מוסר ירוד או עיסוק בדברי כפירה. בעולם הנוצרי התפיסה של המגפה כעונש על חטאים מוסריים (תאווא, גאווא, היעדר צניעות, ועוד) הביא לשיח על אשמתו של קולקטיב "אחר", שיכול היה להיות על בסיס מגדרי (נשים), דתי (יהודים) ועוד. בהקשרו המוסלמי והיהודי נעדר מהדיון הזיהוי הקונקרטי.

הדיון המוסלמי לגבי משמעותה האמונית של מגפה כלל גם אפשרות אחרת: במגפה היה גם ביטוי לחסד אלוהי. המסר המעודד התייחס למגפה כמבחן שהאל מעמיד בפני המאמינים, ולכן מי שנאלץ להתמודד במבחן נתפס כשהיד, קרי מרטיר. כגודל המבחן כך גודל הפרס: שהיידים מקבלים את שכרם בגן עדן. תפיסה זו מופיעה כבר בחיבורים אסלאמיים מוקדמים, וקשורה, כנראה, לנסיבות ההיסטוריות של המפגש הראשון של מוסלמים עם מגפה: היה זה כבר במהלך המאה השביעית, בזמן כיבושי האסלאם הראשונים (ספיחים של מגפת הדבר העולמית הראשונה, "מגפת יוסטיניאנוס", מאמצע המאה ה-6 ואילך). ההקשר של מלחמה להפצת שלטון האסלאם מצד אחד והדילמה התאולוגית היסודית לגבי גורל (קֶדֶר), שכר ועונש מצד שני, עודדו בצד המוסלמי, יותר מאשר בצד הנוצרי, לחשוב על מוות במגפה כמות קדושים. התפרצות של מגפות נוספות, וודאי סביב מגפת הדבר העולמית השנייה, "המוות השחור" של אמצע המאה ה-14 (שנכח במזרח התיכון בגלים של התפרצויות חוזרות ונשנות עד המאה ה-19), הפכו את העמדה הזו לעמדה מקובלת (אם כי לא בלעדית). ההתייחסות למתים במגפה כשהיידים ענתה לשאלה שאינה רק התפלפלות תאולוגית תאורטית, אלא קושי קונקרטי שרבים שנוקדו לתמיכה אמונית ופסיכולוגית התמודדו איתו.^[12,11]

מגפה כשאלה מדעית-רפואית

מגפות נתפסו כנושא לחקירה מדעית: חקר מגפות הוא גוף ידע קונקרטי, שניתן לחשיבה תאורטית עקבית, למדידה, לניתוח ולתיקוף. במסגרת זו נידונו הגורמים למגפות. ההסברים הרפואיים היו מכניסטיים ועסקו בקשר בין סביבה, טבע ואדם. בעקבות הרפואה היוונית, גם הרפואה במזרח התיכון המוסלמי עסקה במיאזמה כהסבר עיקרי למחלות. "מיאזמה" (מיוונית: זיהום) היא תאוריה שלפיה אדים רעילים משפיעים לרעה על גוף האדם וכך גורמים למחלות. מקור האדים יכול להיות חומר נרקב שמגיע מביצות או מבתי קברות.

ההסבר המיזמי עיצב את התאוריה לגבי התפשטות של מגפות. התאוריה הייתה שההתפשטות במרחב קשורה למיזמה, לאוויר, ואינה תולדה של הדבקה בשל קרבה בין חולה (אדם או בעל חיים) לבריא. תצפיות מהמציאות הראו שלעתים מהלכה של מגפה הוא אחר. הערה אנונימית משנת 1770–1771 בשוליים של חיבור רפואי בכתב יד מתעד כיצד מטפחת שבעל קנה לאשתו במקום שבו התפרצה מגפת דבר הביאה להתפרצות המגפה בעיר מוצול שבעיראק, מהעיר לכפרים מסביב, ודרומה לאורך החידקל לעיר בגדאד [2]. האפשרות שקרבה לאדם חולה עלולה להביא להעברת המחלה לאדם אחר קיבלה ביטוי גם בחדיית'ים שמייחסים למוחמד את ההמלצה לא להיכנס לאזור מוכה ממגפה.

הסברים אחרים למגפות, שגם הם קישרו סביבה, טבע ואדם, התייחסו למצבים אסטרנומיים. התכנסויות מסוימות של גרמי השמיים נתפסו כמשפיעות על העולם האנושי הפיזי. זו יכולה להיות השפעה מיטיבה אך גם מכיעה, שעלולה להביא לפרוץ מגפות. טענה זו הייתה חלק מהידע הרפואי המקובל, אם כי הייתה עמדה דתית-אסלאמית מסוימת חשדנית כלפי אסטרולוגיה בגלל החשש שיש בה ניסיון להשפיע על התרחשויות (כלומר יומרה להתערב במעשה האלוהי).

קשר אפשרי בין מערכות אסטרנומיות למגפות הוביל לתפיסה שמגפות ניתנות לחיזוי. הידע הרפואי הקיים בתקופה הטרומ-מודרנית, שקיבל אישוש ממצאות החיים, הוביל לכך שמגפה נתפסה כתופעה בלתי נמנעת ובלתי נשלטת, אך כן ניתנת לחיזוי במעוד מועד, וכך אפשר לנהל את המגפה ולנהל נכון יותר את ענייני המדינה.

חיזוי מגפות היה אחד מתפקידיו של האסטרנום הראשי של האימפריה העות'מאנית (ה-מִנְגֶ'ם-באשי). תפקידיו כללו מחקר מדעי אסטרנומי לצד היבטים אסטרולוגיים ובכלל זה הכנת הורוסקופ לסולטאן ולמדינה העות'מאנית. תקידין, האסטרנום בחצרו של הסולטאן מוראד השלישי (שלט בשנים 1574–1595), איבד את משרתו כי לא חזה התפרצות של מגפה, ומצפה הכוכבים המפואר שלו נהרס. ב-1577 הופיע כוכב שביט בשמי איסטנבול. תקידין הכין תחזית אופטימית, ובכלל זה צפה הצלחות צבאיות מול הסֶפּוּוּים הפרסים. מעודד מהתחזית, הסולטאן הורה על מסע צבאי מזרחה, שאכן עלה יפה. אבל לאחר מכן פרץ דְּבֶר באיסטנבול. המגפה הפילה חללים רבים ובהם דודתו של הסולטאן. שְׁמֶסֶדִין אֶפֶנְדִי, איש הדת הבכיר באימפריה, שהיה יריב פוליטי של פטרוניו של תקידין וגם הסתייג מאסטרולוגיה, חיבר בין השניים – ההורוסקופ של תקידין שלא צפה את המגפה ופרוץ המגפה – והביא לפיטורי תקידין ולסגירת מצפה הכוכבים [9].

מגפה כאתגר למדינה ולמנהל

בשנת 1764 תבע יהודי ירושלמי, סוחר בבדים ובסבון, נוצרי תושב העיר אותו שכר כמה שנים קודם לכן להעביר מירושלים לנמל יפו ארגז מלא סחורה. הארגז לא נמסר ליעדו, ולכן הסוחר היהודי תבע פיצויים. עניין משפטי שעירב בני דתות שונות התברר בבית המשפט המוסלמי-עות'מאני בעיר. השליח העיד בבית המשפט שאכן נשכר להעביר את הארגז. אלא שהוא עצמו חלה בדבר, ומשלא יכול היה למלא בעצמו את המשימה, הסמיך את הפועל שלו לבצע את השליחות. עדים מנמל יפו העידו בתורם שראו את הפועל מוסר את הארגז לנציג ביפו, ואומר לו שהוא ממלא את מקום בעל הבית שלא יכול לבצע את השליחות בעצמו. השופט המוסלמי פסק שהשליח עמד בתנאי העסקה וזיכה אותו [1].

מקרה זה, ומקרים רבים נוספים בארכיון המדינה העות'מאנית ובארכיונים של בתי המשפט המוסלמיים ברחבי האימפריה, מעידים שמגפות הקשו על גביית מיסים יעילה [13], על התנהלות מסחר אזורי ובין-לאומי ועל תנועה של אנשים ובעלי חיים. משום כך גורמים שונים במנהל של המדינה העות'מאנית נדרשו להתייחס להיבטים שונים של מגפות. מטרתו של המנהל בהקשר של מגפה הייתה לוודא את המשכיות במנהל ובעסקים ואת הרציפות בפעילות הצבא, ולשמור על היכולת של המרכז האימפריאלי לשלוט ברחבי האימפריה [14].

נפילאון במנזר ביפו בעת ביקור אצל חייליו שחלו במגפה במהלך המסע הצבאי ממצרים לעכו ב-1799. ציור שמן של אנטואן-ז'אן גרו מ-1804

מגפה כסוגיה חברתית

ההתמודדות עם מגפות השפיעה על הפרט ועל קשרים בין-אישיים, על משפחות ועל התארגנות של סולידריות קהילתית. הטלת סגר לא הייתה מקובלת במזרח התיכון הטרנס-מזרחי. הפרקטיקה הזו הייתה קיימת בערים ובמדינות מסוימות באירופה הנוצרית, אם כי גם באירופה הסגר לא היה מדיניות גורפת. אך גם אם לא הייתה זו מדיניות רשמית וגורפת של מדינות במזרח התיכון הטרנס-מזרחי, היו שהכניסו את עצמם מרצונם להסגר כדי להגן על עצמם בעת מגפה. לחלופין, היו מי שדווקא התגודדו במקומות עממיים של תפילה ותחנונים. דפוס שליש של התנהגות חברתית היה בריחה ממקום מוכה מגפה.

המשמעויות ההיסטוריות של מגפות: המזרח התיכון הטרנס-מזרחי ומערב לו

תושבי המזרח התיכון חיו עם המוות. הסיבות למוות היו רבות ומגוונות: מלחמות, רעידות אדמה, שרפות, רעב, מחלות ועוד. מגפות היו חלק בלתי נפרד מהחיים של בני אדם ושל בעלי חיים. מציאות זו לא הובילה לשאננות ולהשלמה אלא לניסיון להבין את הסיבות למגפות, להתמודד עם ההשלכות של המגפות ברובדי החיים השונים ולהציע דרכי התמודדות פרקטיות בהתאם לידע ולמשאבים הזמינים באותה העת.

בעקבות המודעות הרבה למגפות והדיון התדיר בהן נוצרו הסברים ייחודיים למגפות במורשות הרפואיות והתרבותיות באזור זה, אך חלק מהן משותף לאירופה הנוצרית. ההסברים הרפואיים במזרח התיכון המוסלמי התבססו גם על הרפואה היוונית, תוך תרגום, עיבוד ותוספות רבות. הרפואה היוונית, דרך רומא וביזנטיון, עיצבה את התאוריות האטיולוגיות בעולם האסלאם, אך גם את אלה באירופה הנוצרית של ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת. אלה היו התאוריות המובילות עד למהפכה המיקרוביולוגית של המאה ה-19. המסורות הרפואיות המשותפות באירופה ובמזרח התיכון אפשרו שיח רפואי חוצה דתות, למשל בדמות תרגום חיבורים רפואיים מעולם האסלאם ללטינית ולשפות מקומיות.

לצד הדיון המדעי לגבי מגפות שחצה גבולות פוליטיים, דתיים ולשוניים, גם דפוס ההתמודדות בשטח מעידים על דמיון בין המזרח התיכון המוסלמי לאירופה הנוצרית. היסטוריונים בעבר נטו לשייך לקהילות הנוצריות התנהלות נמרצת ופעילה, למשל בריחה, והתנהלות אדישה ופסיבית לקהילות מוסלמיות. העדויות שהצטברו במחקרים החדשים מעידות על דמיון בהתנהלות

של קהילות דתיות שונות^[3]. כמובן שהיו הבדלים בהתנהלות של אנשים, אך פעמים רבות ההבדלים הם תוצר של מצב חברתי ולא דווקא של שיוך דתי או פוליטי. למשל, רבים ביקשו לברוח, ויכולת חברתית הייתה אחד התנאים לכך. יכול לברוח מי שאין לו מחויבות למקום עבודה ולבני משפחה, או מי שיכול לקחת את כל המשפחה איתו. לכן, למשל, צעירים עניים היו ניידים כי לא היה להם דבר והם לא סיכנו דבר; עשירים יכלו לממן את הבריחה מבחינה כלכלית, אבל גם נאלצו להשאיר אחריהם רכוש. אמונה דתית אפשרה להצדיק את העמדה שננקטה, ולא דווקא הניעה אותה.

מגפות נתפסו כאירוע מאיים וקטלני אבל גם כדבר שניתן להחלים ממנו. תושבי המזרח התיכון חפשו דרכי ריפוי ומניעה, ובידו מרשמים של תרופות שבני התקופה האמינו שהן בדוקות כטיפול במגפות. התרופות הללו היו מבוססות על חומרים שונים: צמחים; ירקות ופירות (למשל התאנים הסוריות שהוזכרו בפתח המאמר); מוצרי מאכל מסוימים כגון בשר בקר, חלב ומי ורדים; מינרלים ואבנים יקרות; חומרים אקזוטיים, כמו ארס נחשים והפרשות הגוף. המרשמים התבססו על מוצרים וצמחים מקומיים, דבר שיצר אין ספור מרשמים שונים שהותאמו לתנובת הארץ. המסחר בענף חומרי המרפא אפשר במידה מסוימת גם להעתיק מרשמים ולהתאים אותם למקומות שונים וכך ליצור להם גרסאות שונות. באופן זה גם העיסוק ברוקחות הדגים ייחודיות מקומית לצד קשרים בין קהילות ואזורים.

מגוון העמדות לגבי מגפות וההתנהלות בפועל ממחיש שלא הייתה הגדרה או תפיסה אחת בלעדית ומספקת. עד למהפכה המיקרוביולוגית לא היה בנמצא הסבר מדעי מספק לאופן ההתפרצות וההתפשטות של מגפות, ואנשים פעלו לפי נהגים שמצאו יעילים במיוחד. גם ברפואה המדעית המודרנית ההסבר התאורטי מתעכב לעיתים זמן רב אחרי שכבר נמצאה בפועל שיטת טיפול יעילה. אומנם היו עמדות שונות לגבי מגפות, אך יש לשים לב שתושבי המזרח התיכון הטרומ-מודרני חשבו על מגפה כאירוע בעל ממדים רבים, שההיבט הרפואי הוא כמובן נקודת ההתחלה שלה, אך המגפה אינה עוצרת בה. כיום אנחנו מצוידים בהגדרות אפידמיולוגיות למגפה, והן מבוססות על קריטריונים שניתנים לכימות אובייקטיבי ואוניברסלי, אך התפרצות הקורונה הבהירה לנו שמגפה אינה רק האירוע הרפואי. חשיבה על מגפה כאירוע רב-שכבתי בעל ממדים אפיסטמיים, חברתיים ותרבותיים היא מסקנה היסטורית חשובה, ובוודאי רלוונטית ביותר לימינו.

מקורות

1. כהן א, סימון-פיקאלי א וסלאמה ע. 1996. יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית. ירושלים: הוצאת יד יצחק בן-צבי.
2. "ע'אית אל-ביאן פי תדביר בדן אל-אנסאן" כתב יד בספריה של אוניברסיטת קיימברידג', מספר Add. 3532, פוליו 218 (גב) – 219 (פנים).
3. Ayalon Y. 2014. Natural disasters in the Ottoman Empire: Plague, famine, and other misfortunes. Cambridge: Cambridge University Press
4. Conrad LI. 1999. Medicine and martyrdom: Some discussions of suffering and divine justice in early Islamic society. In: Hinnelis JR and Porter R (Eds). Religion, health and suffering. London: Routledge
5. Fortna BC. 2011. Learning to read in the late Ottoman Empire and the early Turkish Republic. Basingstoke: Palgrave Macmillan
6. Na'îmâ ME. 2007. Târih-i Na'îmâ. Ankara: Türk Tarihi Kurumu
7. Nelly H. 2003. Praise of books: A cultural history of Cairo's middle class, sixteenth to the eighteenth Century. Syracuse (NY): Syracuse University Press
8. Porta M. (Ed). 2014. A dictionary of epidemiology, 6th ed. Oxford: Oxford University Press
9. Shefer-Mossensohn M. 2015. Science among the Ottoman: The cultural creation and exchange of knowledge. Austin: University of Texas Press

- Somel AS. 2001. The modernization of public education in the Ottoman Empire, 1839–1908. Leiden: Brill .10
- Stearns J. 2007. Contagion in theology and law: Ethical considerations in the writings of two 14th-century scholars of Nasrid Granada. *Islamic Law and Society* **14**: 109-129 .11
- Stearns J. 2009. New directions in the study of religious responses to the Black Death. *History Compass* **7**(5): 1363-1375 .12
- Varlik N. 2014. Plague, conflict, and negotiation: The Jewish broadcloth weavers of Salonica and the Ottoman central administration in the late sixteenth century. *Jewish History* **28**: 261-288 .13
- Varlik N. 2015. Plague and Empire in the early modern Mediterranean world: The Ottoman experience. Cambridge: Cambridge University Press .14